

Türk Din Psikolojisi Dergisi
Turkish Journal for the Psychology of Religion

Sayı: 4 • Aralık 2021 • 45-67
Issue: 4 • December 2021 • 45-67

**Türk Din Psikolojisi Çalışmalarında
'Yaşlılık Dönemi Dinsel Gelişimi' Literatürü
(1967-2021) Üzerine Bir Araştırma**

A Research on 'Religious Development in Old Age' Literature
(1967-2021) in Turkish Psychology of Religion Studies

Kader Cansu Abay

Yüksek Lisans Öğrencisi
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
E-posta: dipakademi23@gmail.com
Orcid: 0000-0002-3625-9394
Eskişehir / Türkiye

MA Student
Eskişehir Osmangazi University
Institute of Social Sciences
E-mail: dipakademi23@gmail.com
Orcid: 0000-0002-3625-9394
Eskişehir / Turkey

Türk Din Psikolojisi Dergisi
Turkish Journal for the Psychology of Religion

Makale Türü • Article Type	Araştırma • Research
Geliş Tarihi • Received	13 Ekim 2021 • 13 October 2021
Kabul Tarihi • Accepted	10 Kasım 2021 • 10 November 2021

Ö z e t

Bu makalede, Türk din psikolojisi çalışmalarında yaşlılık dönemi dinsel gelişimi üzerine bir literatür (1967-2021) taraması yapmak ve bu çalışmaların genel durumunu betimlemek amaçlanmaktadır. Ayrıca yine bu makalede, dinsel gelişim dönemlerinden ‘yaşlılık dönemi dinsel gelişimi’ üzerine araştırma yapmayı planlayan araştırmacıların kaynak tarama ihtiyacını gidermek de hedeflenmiştir. Bu hedefler doğrultusunda makalede, 1967-2021 yılları arasında ‘yaşlılık dönemi dinsel gelişimi’ konusunda alana kazandırılmış ‘kitap, tez, makale, bildiri, çeviri ve ansiklopedi maddesi’ türündeki Türkçe yazılan araştırmalar, akademik ürün çeşitliliğine göre gruplanarak bir araya toplanmıştır. 1967-2021 yılları arasında bu çalışmalarda meydana gelen gelişim ve değişimi panoramik biçimde gözlemlene fırsatı sunan bu makalede, metodolojik olarak literatür tarama modeli kullanılmıştır. Yaşlılık dönemi dinsel gelişimi üzerine Türkiye’de yapılan araştırmalar Ulusal Tez Merkezi, Dergi Park Akademik, İslam Araştırmaları Merkezi, Google Akademik, Milli Kütüphane ve İslam Ansiklopedisi (n=6) internet veritabanları kullanılarak taranmıştır. Tarama sonucundan elde edilen veriler incelendiğinde; akademik ürünlerin türlerine göre nicel dağılımlarına bakıldığında, taranan kaynakların % 6’sını kitapların (n=7), % 32’sini tezlerin (n=40), % 40’ını makalelerin (n=50), % 19’unu bildirilerin (n=24), % 2’sini çevirilerin (n=2) ve %1’ini de (n=1) ansiklopedi maddelerinin oluşturduğu görülmüştür. Tüm bu nicel ürün çeşitliliğine göre toplamda 124 adet akademik ürünün/kaynağın tarandığı tespit edilmiştir. Yaşlılık dönemi dinsel gelişimi üzerine (1967-2021) yapılan literatür taraması sonucunda genel bir değerlendirme yapıldığında; bu dönemde ‘ölüm kaygısı, dinsel başa çıkma, manevi ihtiyaçlar, dinsel yönelim, manevi sosyal hizmetler, dindarlık, maneviyat ve din hizmetleri’ ağırlıklı olarak çalışılan konular olduğu gözlemlenmiştir. Ayrıca din psikolojisi alanında çalışan araştırmacılar için konuya ilişkin şu önerilerde bulunulabilir: (i)-Adı geçen bu gelişim dönemine ilişkin yapılacak araştırmalara güncel olarak öne çıkan sorunlar bağlamında inanç krizi boyutunda deizm, ateizm ve agnostisizm ile anlam arayışı ve umut ilişkisi gibi bazı çalışma konuları önerilebilir. (ii)-Ayrıca düzenli aralıklarla söz konusu gelişim döneminde yapılan çalışmaların güncellenebilmesi amacıyla bibliyografi ve literatür çalışmaları sürdürülebilir. Böylece bu konu üzerine çalışacak din psikologlarının söz konusu kaynaklara erişimi ve literatür eksikliğine ilişkin problemleri daha kolay aşılabilir.

A n a h t a r K e l i m e l e r

Din psikolojisi • Yaşlılık dönemi • Dinsel gelişim
Literatür • Bilim tarihi

A b s t r a c t

The aim of this article is to make a literature review (from 1967 to 2021) on religious development in old age in Turkish psychology of religion studies and to determine the general circumstances of these studies. In addition, this article also aims to meet the resource scanning needs of researchers who are planning to conduct research on "religious development in old age" among periods of religious development. In line with these aims, in the article, the works written in Turkish in the form of "books, theses, articles, papers, translations and encyclopedia articles" on "religious development in old age" between 1967 and 2021 were grouped together according to the variety of academic products. In this article, which offers the opportunity to observe the development and change that took place in these studies, the literature review model was used methodologically. Research on religious development in old age in Turkey were scanned using the internet databases of the National Thesis Center, Dergi Park Academic, Islamic Studies Center, Google Scholar, National Library of Turkey and the Encyclopedia of Islam (n=6). When the data obtained from the scan results are examined; the quantitative distribution of academic products according to their types are, 6% books (n=7), 32% theses (n=40), 40% articles (n=50), 19% papers (n=24), 2% translations (n=2) and 1% encyclopedia articles (n=1). It is determined that a total of 124 academic products/resources were scanned according to all these quantitative product diversity. When a general evaluation was made as a result of the literature review on religious development in old age (1967-2021), it was observed that 'death anxiety, religious coping, spiritual needs, religious orientation, spiritual social services, religiosity, spirituality and religious services' were mainly studied in this period. In addition, the following recommendations can be given to researchers working in the field of psychology of religion: (i)-Some study topics such as the relationship between deism, atheism and agnosticism and the search for meaning and hope can be suggested in the context of the currently problems of this developmental period. (ii)-Besides, bibliography and literature studies might continue in order to update the studies in the mentioned period of development at regular intervals. Thus, the problems of religious psychologists who will work on this subject regarding access to these sources and the lack of literature can be overcome more easily.

K e y w o r d s

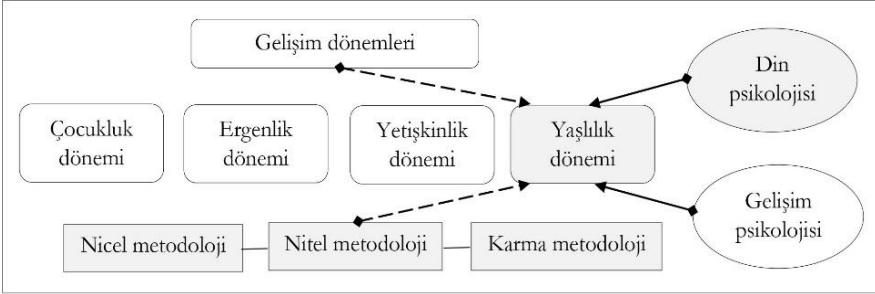
Psychology of religion • Old age • Religious development
Literature • History of science

Giriş

Bireyin dinsel inançlarını, davranışlarını, düşüncelerini ve duygularını araştıran bilim dalı olan din psikolojisi, kısaca bireyin dinsel olgularla ilişkisini inceler. Bunun yanı sıra din psikolojisi, (i) dinin gerçekliğiyle ilgilenmez, (ii) dinsel ideolojilerin varlığını ispatlamaz, (iii) dinin bireydeki öznel yönüyle ve inanç boyutuyla ilgilenir, (iv) bireyin içsel tecrübelerini ve duygulanımlarını çözümler (Loewenthal, 2017: 14; Tokur, 2020: 26).

Din ve maneviyatla ilişkili pek çok konuyu tematik alt araştırma konusu yapan din psikolojisi bilim dalı, literal araştırma konularını psikolojinin çok geniş alanlara uzanan alt araştırma alanlarıyla ilişkilendirerek çalışır (Yavuz, 2013: 55). Psikolojinin bu alt araştırma alanlarından biri olan gelişim psikolojisinde temel çalışma alanı olan gelişim dönemleri, dinsel gelişim özelinde din psikolojisinin de araştırma konusudur. Bu bağlamda gelişim psikolojisi, bireyin tüm yaşamı boyunca bedensel, fiziksel, zihinsel, bilişsel, dilsel, duygusal ve sosyal gelişimlerini incelerken, din psikolojisi ise daha çok bireylerin gelişim dönemlerine göre ahlaki ve dinsel gelişimlerini araştırır (ayrıca bkz. Şekil-1).

Şekil-1:
Dinsel gelişim dönemleri araştırma konuları

Din psikolojisinin bir alt araştırma konusu olan dinsel gelişim psikolojisi, bireyin gelişim dönemleri boyunca dinsel deneyimlerini inceleyen, maneviyatındaki gelişim ve değişimleri gözlemleyen, onlar hakkında sebep sonuç ilişkisi kuran ve yaşam boyu devam eden dinamik ve spesifik bir süreçtir (Abay, 2021: 94).

Din psikolojisi perspektifinden dinsel gelişim psikolojisi çalışmalarında bebeklik, çocukluk, ergenlik, yetişkinlik ve yaşlılık olmak üzere beş temel gelişim dönemindeki bireylerin dini inanç, düşünce, duygu, tutum ve davranışlarında nasıl bir gelişim ve değişim izlendiği ve her

gelişim dönemine özgü gelişimsel farklılıkları bilimsel olarak incelemek ve araştırmak hedeflenir. (Göcen, 2020: 203).

Gelişim psikolojisi literatürüne bakıldığında, bireysel farklılıklar olmakla birlikte yaşlılık dönemi ortalama altmışlı yaşlarda başlar ve gelişim dönemlerinin sonuncusu olarak kabul edilir.

Tarih boyunca bilgeliğin ve otoritenin sembolü olan yaşlılara verilen önem ve ilginin modern dönemde geniş aile modelinden çekirdek aile modeline geçişle birlikte giderek azaldığı söylenebilir. Bu önemin ve ilginin azalmasıyla birlikte toplumdaki statüleri zarar gören yaşlı bireyler, terk edilme, yalnız kalma, değersiz hissetme ve ümitsizlik gibi psikolojik kökenli sorunlarla yüzleşmektedir (Yıldız, 2014: 26).

Bütün gelişim dönemlerindeki dini duygu ve düşüncenin olgunlaşmasıyla bireyin dini hayatı oluşur. Dolayısıyla bireyde şekillenen dini duygu ve düşüncenin yoğunluğu, dini pratikleri de etkiler. Bu bağlamda yaşlı birey, dini duygu ve düşüncesini içselleştirdiği oranda içinde bulunduğu bu döneme uyumunu artırabilir (Koç, 2002: 298).

Yaşlı bireyin kendisinde veya çevresinde oluşan sosyo-fizyolojik etkenlere bağlı olarak ortaya çıkan benlik saygısını yitirme, yetersizlik duygusu, bağımlılık, umutsuzluk, depresyon, yalnızlık, sinirlilik ve alınganlık gibi ruhsal durumlar, yaşlılık dönemi dini gelişimini etkileyen *psikolojik* faktörlerdir (Karaca, 2016: 219). Bu bağlamda Dağcı (2019) tarafından huzurevindeki yaşlıların psiko-sosyal uyum ve manevi gereksinimleri hakkında yapılan bir saha araştırmasında, yaşlı bireylerin psiko-sosyal uyum sürecinde kullandıkları dini değerlerin ‘imanlı olmak, dini diyaneti bilmek ve İslamiyet’ten uzak yaşamamak’ olduğu tespit edilmiştir (Dağcı, 2019: 41).

Bireysel farklılıklara bağlı olarak yaşlılık dönemi dini gelişimi etkileyen *fizyolojik* faktörler; kalp damar sorunları, hücre yenilenmesinde yavaşlama, hafızada zayıflama, üreme fonksiyonlarında yavaşlama ve durma, kemiklerde şekil değişiklikleri, vücut yapısının bozulması, saçların ağarması, deride buruşma, reflekslerde azalma ve duyu kayıpları gibi bedensel değişimleri kapsar. Bu değişimler, Müslüman yaşlı bireylerin camiye gitme, namaz kılma ve oruç tutma gibi bedensel sağlık gerektiren ritüelleri yapacak işlevselliklerini yitirmelerine sebep olabilir (Köylü, 2017: 191-193).

Yaşlılık dönemi dinsel gelişimi etkileyen *bilişsel* faktörler incelendiğinde ise bu dönemde bellekle ilgili sorunların, yaşlı bireyin dini hayatını olumsuz yönde etkilediği görülmektedir. Bu sorunların en yaygın belirtileri ise ibadetlerin uygulanış biçimlerinin ve yapıp yapılmadığının

hatırlanamaması ile duaların unutulması gibi bilişsel işlev bozukluklarına bağlı olarak ortaya çıkabilir (Karaca, 2016: 218).

Öte yandan emeklilik, işten ayrılma, eğlence ortamlarında kabul görmeme, yakınların ölümü ve sosyal itibar kaybı gibi *sosyal* faktörler de dini hayatı olumsuz yönde etkiler. Bu faktörler sebebiyle toplumsal hayattan izole olan yaşlı birey, sosyal destek ihtiyacını karşılamak ve arkadaş ilişkileri kurmak amacıyla dini organizasyonlara katılımını artırabilir. Ayrıca bu faktörlerin, yaşlı bireyin ölüm kaygısını arttırdığı da bilinmektedir (Yıldız, 2014: 25).

Yukarıda kısaca betimlenen tüm bu olumsuz koşulların yanında bu dönemin önemli kazanımları da vardır. Yaşlanma süreci bireye biriken hayat tecrübesi, muhakeme yeteneği ve hayatın tümü konusunda gelişen geniş bir yaşamsal bakış açısı sunar. Bu dönemde en etkin rol oynayan olgu ise ölüm ve ötesidir. Ölüm gerçeğini erteleyebileceği başka bir gelişim döneminin kalmamasıyla birlikte yaşlı birey, ölümle yüzleşip dini yaşantısını yeniden gözden geçirebilir ve ölüm ötesine hazırlık yapabilir (Karacoşkun, 2012: 124).

Yaşlı birey, yaşam enerjisinin azalmasına karşılık sağlık sorunları başta olmak üzere diğer gelişim dönemleriyle kıyaslandığında –yukarıda da belirtildiği gibi- daha fazla yaşamsal sorunlarla karşılaşır. Geride kalan gelişim dönemlerindeki sorunların tam olarak çözülememesiyle de artan bu sorunlarla başa çıkma konusunda yaşlı bireylerin yöneldikleri alanların başında din gelir (Karaca, 2016: 218).

Uygun bir dini gelişimle yaşlılık dönemine ulaşan birey, diğer dönemlere kıyasla güçsüzlük ve acizlik duygusunun da etkisiyle dini yaşama daha fazla motive olabilir. Dini ilgi olmadan bu döneme giren yaşlı bireylerde ise ölüm düşüncesinin dindarlığı tam olarak etkilediği söylenebilir. Bireysel farklılıklar göz önüne alındığında bu dini ilgi, yaşlılık döneminde de geliştirilebilir. Yani yaşanan sağlık sorunları karşısında iyileşme isteğiyle Allah'a başvuran yaşlıların, verilen iyileşmenin bir hediye olduğu algısıyla Allah'a şükretmeleri, onların dine olan ilgilerinin artmasına sebep olabilir (Tokur, 2020: 111-112). Dolayısıyla bu dönemde, dindarlığın önemi değil dozu değişir. Yani yaşlı birey, yetişkinlik döneminde sahip olduğu dini duygu ve düşüncelerine zamanla ekleme veya eksiltme yapabilir (Köse & Ayten, 2015: 121).

Dinsel gelişim psikolojisi literatürüne bakıldığında, yaşlılık dönemi dinsel gelişimi hakkında iki karşıt görüş olduğu dikkati çekmektedir. Bu görüşlerden birincisine göre, bu dönemde çoğu yaşlı kazanmış olduğu dini alışkanlıkları devam ettirir, dini duygularında bir yükseliş olmaz ve

dini dogmalara daha az bağlanır. Bu görüşün aksinin savunulduğu ikinci görüşe göre ise yaşlı bireyin diğer aktivitelerindeki azalmasına bağlı olarak alışkanlıklarına daha fazla bağlılık göstermesi, din hakkında düşünmeye daha fazla zamanı olması gibi sebeplerden dolayı yaşlılık döneminde ibadet etme oranı, diğer gelişim dönemlerindeki bireylerden daha yüksektir. Bu dönemdeki dini yaşamın, yaşlının yalnızlığına karşı bir sığınak ve sosyal destek sağlaması gibi nedenlerden dolayı örneğin; William James'in bu dönemi "mükemmel dini çağ" olarak betimlemesi ikinci görüşü destekler niteliktedir (Mcfadden, 2005: 161'den akt. Akbolat, 2014: 60-61).

Din psikoloğu Pargament'e (2005) göre iç güdümlü bir şekilde yönlendirilmiş ve yaşamda daha büyük bir anlam olduğuna ilişkin oluşturulan dinsel inanç, dolayısıyla da Tanrı'yla güvenli bir bağlanma ve başkalarıyla manevi birlik ve beraberlik duygusu üzerine kurulmuş olan bir dindarlık formu, yaşlı bireyin sağlık ve mutluluğu için olumlu mesajlara sahiptir. Buna karşılık ise dayatılarak yaşanmış, Tanrı ve dünyayla zayıf bir ilişkiyi yansıtan bir dindarlık formu ise yaşlı bireyin sağlık ve mutluluğu için en azından kısa sürede yetersiz bir işarettir (Pargament, 2005: 303-304). Bu perspektiften bakılarak yaşlılar üzerine yapılan bir alan araştırmasında, yaşlılık döneminde oluşan birtakım olumsuzlukların psikolojik iyi oluşu olumsuz etkilediği, fakat dindarlık ve maneviyatın bu olumsuzluklarla başa çıkmaya yönelik doğrudan veya dolaylı pozitif yönde fonksiyonel bir kaynak ürettiği saptanmıştır (Karaca, 2016: 234). Buradan hareketle maneviyatın, yaşlı bireylerin yaşam kalitelerine ve psikolojik iyi oluş düzeylerine olumlu biçimde etki edebilmesi için içselleştirilmiş bir dinsel inanç ve Allah'la güvenli bir bağlanma kurulabilmesi gerekir.

Bu makalenin amacı, 1967 ile 2021 yılları arasındaki 'yaşlılık dönemi dinsel gelişimi' konusu hakkında yazılan kitaplar, tezler, makaleler, bildiriler, ansiklopedi maddeleri ve çevirileri bir araya toplayarak ilgili alanda yapılan çalışmalarda zaman içerisinde meydana gelen gelişim ve değişimi bir bütün olarak gözlemleyebilmektir. Aynı zamanda makalede, metodolojik olarak belgesel tarama tekniği kullanılarak literatür taraması yapılmıştır (Karasar, 2016: 229).

Her çalışmanın olduğu gibi bu makalenin de yöntemsel ve kaynaksal bazı sınırlılıkları vardır. Bu literatür çalışmasının sınırlılıkları ise şunlardır:

(i)-Türk din psikolojisi araştırmalarında dinsel gelişim dönemleri üst başlığında değerlendirilebilecek olan bu literatür taraması, 'yaşlılık dönemi' ile sınırlandırılmıştır.

(ii)-Akademik ürün başlığında yaşlılık dönemine ilişkin belirlenen kelimelerin olmadığı fakat ampirik desenli çalışmalarda örnekleminin yaşlılık dönemi olduğu bu çalışmalar araştırma kapsamına alınmamıştır.

(iii)-Literatür taramasına konu olan ‘yaşlılık dönemi’ üzerine yapılan araştırmalar, ana-akım yaklaşım dikkate alınarak din psikolojisiyle sınırlandırılmaya çalışılmıştır. Ancak başlıkta direkt din psikolojisini çağrıştırmayan fakat çalışma içeriğinde din psikolojisini kapsayan disiplinler arası nitelikteki diğer çalışmalara da olanaklar ölçüsünde yer verilmiştir.

(iv)-Bu literatür taraması internet tabanlı yapılmıştır. Bu bağlamda tezler için “Ulusal Tez Merkezi” (<https://tez.yok.gov.tr>); makaleler, bildiriler ve çeviriler için “Türkiye Diyanet Vakfı - İslâm Araştırmaları Merkezi” (<http://ktp2.isam.org.tr>); ve “Dergi Park Akademik” (<https://dergipark.org.tr/tr/>); kitaplar için “Google Akademik, Milli Kütüphane” (<https://scholar.google.com.tr>; (<https://www.mkutup.gov.tr>); ansiklopedi maddeleri için “Türkiye Diyanet Vakfı - İslâm Ansiklopedisi”nin (<https://www.islamansiklopedisi.org.tr>) internet ortamındaki veri tabanları kullanılmıştır. Dolayısıyla elde edilen literatür, bu kaynaklardan elde edilen verilerle sınırlıdır.

(v)-Bu çalışmaya özgü literatür taraması yapılırken ‘yaş, yaşlı, yaşlanma, 60 yaş, yaşlılık, ölüm, ihtiyar, darü’l-aceze’ anahtar kavramları kullanılmıştır. Dolayısıyla bu çalışmada ulaşılan literatür, adı geçen bu anahtar kavramların taranması sonucunda elde edilen kaynaklarla sınırlandırılmıştır.

a. Yaşlılık Dönemi Dinsel Gelişimi Literatürü

Yaşlılık dönemi dinsel gelişimi üzerine literatür taramasını içeren makalenin bu bölümünde, akademik ürün türü olarak sırasıyla “(a) kitaplar, (b) tezler, (c) makaleler, (d) bildiriler, (e) çeviriler ve (f) ansiklopedi maddeleri”nde yer alan kaynaklar bulunmaktadır.

a.a. Kitaplar

Makalenin bu bölümünde yer verilen kitapların bibliyografik nitelendirme yazım formatı APA sistemine uygun olarak “yazar soyadı ve adı, basım yılı, kitap adı, basım yeri, yayınevi adı” biçiminde düzenlenmiştir.

1. Aktaş, M. (2014). *Ailemde bir yaşlı var*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

2. Aldemir, O. (2014). *Kur'an-ı Kerim ve Sünnet'te yaşlanma ve yaşlılık*. İstanbul: Beyan Yayınları.

3. Bayraktar, M. F. (ed). (2007). *Yaşlılık dönemi ve problemleri*. İstanbul: İslami İlimler Araştırma Vakfı Yayınları.

4. Kayıklık, H. (2003). *Orta yaş ve yaşlılıkta dinsel eğilimler*. Adana: Baki Kitabevi.

5. Kılavuz, M. A. (2003). *Yaşlanma dönemi din eğitimi*. İstanbul: Arasta Yayınları.

6. Levent, L. (2008). *Yaşlılara saygı*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

7. Onur, B. (2000). *Gelişim psikolojisi: yetişkinlik, yaşlılık, ölüm*. Ankara: İmge Kitabevi.

a.b. Tezler

Makalenin bu bölümünde yer verilen tezlerin bibliyografik nitelendirme yazım formatı APA sistemine uygun olarak, “yazar soyadı ve adı, yılı, tez adı, tez türü, şehir, tezin yapıldığı üniversite ve enstitü adı” biçiminde alfabetik olarak düzenlenmiştir.

1. Akbolat, A. (2014). *Yaşlılık döneminde yaşam kalitesi ve dindarlık ilişkisi: Şanlıurfa ili örneği*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

2. Akgül, A. (2009). *Yaşlılarda sosyal ve manevi bakım: Darülaceze örneği*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

3. Akın, E. (2018). *Yaşlılarda ölüm kaygısının sosyal yaşamla ve mutlulukla ilişkisi*. (Yayınlanmamış Tıpta Uzmanlık Tezi). İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Tıp Fakültesi.

4. Aksaç, A. (2020). *Dindarlık yaşlılık ve ölüm paradoksu üzerine bir din sosyolojisi araştırması*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Adana: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

5. Alçelik, Z. (2013). *Yaşlılık döneminde Tanrı tasavvuru ve benlik saygısız*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

6. Aydınbaş, E. (2021). *Kuşaklararası manevi güçlenme eğitimi programı: Yaşlılar ve çocuklar ile uygulama örneği*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

7. Buyacı, M. Y. (2002). *Yaşlılarda dini hayat*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

8. Ceviz, F. H. (2009). *Orta yaş ve yaşlılıkta dindarlık, mistik tecrübe ve benlik saygısı*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

9. Coşkun, H. (2019). *Türkiye'de yaşlılık olgusu ve din: Uşak örneği*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Uşak: Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

10. Çam, S. S. (2016). *Yaşlılık döneminde yalnızlıkla başa çıkmada dinin rolü*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

11. Çeker, E. (2019). *Yaşlı bireylerin dini yönelimleri ile depresyon arasındaki ilişkinin incelenmesi*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü.

12. Çınar, M. (2015). *Yetişkin ve yaşlılarda Tanrı'ya bağlanma tarzı ve ölüm kaygısı ilişkisi üzerine bir araştırma*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

13. Dağcı, A. (2020). *Huzurevi yaşlılarının manevi gereksinimlerinin belirlenmesi ve değer odaklı manevi bakım programının umut, psikolojik iyi oluş ve Tanrı algısı düzeyleri üzerindeki etkililiğinin değerlendirilmesi*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

14. Dağlı, E. M. (2010). *Yaşlılarda ölüm kaygısı ve dindarlık*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

15. Dinipak, D. (2018). *Dindarlık ve yaşlı bakımı ilişkisi üzerine nicel bir araştırma: Isparta örneği*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

16. Doğan, S. (2018). *Kronik hastalığı olmayan yaşlı bireylerde manevi bakım, yaşam kalitesi ve aradaki ilişkinin değerlendirilmesi*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kars: Kafkas Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü.

17. Ekşi, C. G. (2019). *Saruban Kanbur Aile Sağlık Merkezine bağlı 60 yaş ve üzeri bireylerin ölüm kaygısı ve ölüme ilişkin depresyon durumu*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Edirne: Trakya Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü.

18. Ertem, A. (2019). *Huzurevinde kalmakta olan yaşlılarda karmaşık yas ve hayata küsme*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

19. Gündoğan, S. (2020). *Yaşlılarda ölüm kaygısının yalnızlık ve sosyal destek ile ilişkisi*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü.

20. İnce, A. (2012). *Yaşlanma sürecinde dini hayat: Sakarya ili merkez ilçeler örneği*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

21. Kalem, M. R. (2006). *Yaşlıların din eğitimi ve öğretimi açısından problem ve beklentileri: Huzurevi yaşlıları üzerine yapılmış bir araştırma*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

22. Karadelioğlu, P. (2011). *Huzurevinde ve ev ortamında yaşayan yaşlıların yaşam doyumlarının ölüm kaygı düzeyine etkisi*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Haliç Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü.

23. Karaköse, R. (2020). *Yaşlı refahına yönelik manevi sosyal hizmetler: Darülaceze Okmeydanı örneği*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). İstanbul: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

24. Koç, M. (1999). *Yaşlılık döneminde ölüm düşüncesi ve ahiret inancı*. (Yayınlanmamış Lisans Tezi). Bursa: Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi. [Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi Lisans Tezleri Kataloğu / No: 75-PIS].

25. Köstek, G. (2015). *Huzur ve bakımevinde yaşayan yaşlıların ölüm kaygısı ve benlik saygısının incelenmesi*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: İstanbul Medipol Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü.

26. Magrebi, T. K. (2019). *Huzurevinde kalan yaşlıların ölüm kaygısı ve ölüme ilişkin depresyon düzeylerinin incelenmesi*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Konya: Selçuk Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü.

27. Müftüler, H. G. (2016). *Modernleşme sürecinde yaşlılık açısından kurumsallaşma ve maneviyat*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

28. Özen, D. (2008). *Huzurevinde yaşayan yaşlılarda ölüm kaygısının günlük yaşam işlevlerine etkisi*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Haliç Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü.

29. Öztürk, F. (2019). *Değişen aile yapısı bağlamında yaşlılık dindarlık ilişkisinin sosyolojik incelenmesi: Kayseri ili örneği*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

30. Öztürk, Z. K. (2010). *Yaşlı bireylerde ölüm kaygısı*. (Yayınlanmamış Tıpta Uzmanlık Tezi). Adana: Çukurova Üniversitesi Tıp Fakültesi.

31. Sarıçam, S. (2016). *Yaşlılık döneminde yalnızlıkla başa çıkmada dinin rolü*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

32. Şenol, C. (1989). *Ankara ilinde kurumlarda yaşayan yaşlılarda ölüme ilişkin kaygı ve korkular*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

33. Şentepe, A. (2009). *Yaşlılık döneminde temel problemler ve dini başa çıkma*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

34. Uçar, M. (2017). *Yaşlılarda yaşam kalitesi ile spiritüalite (maneviyat) arasındaki ilişki*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Malatya: İnönü Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü.

35. Üzer, A. B. (2019). *Yaşlı bireylerdeki ölüm kaygısı düzeyinin çeşitli benlik ve kimlik değişkenleri ile ilgisi*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

36. Yaman, O. (2012). *Kurum bakımı altındaki yaşlıların sosyo-kültürel ve manevi ihtiyaçlarının karşılanma düzeyleri: İstanbul Kayışdağı Darülaceze örneği*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Yalova: Yalova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

37. Yaman, Y. (2020). *Modernleşme sürecinde yaşlı bakımı ve maneviyat: İstanbul Ünal Özel Huzurevi örneği*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

38. Yazıcı, R. (1994). *Yaşlı bireylerin ölüm kaygısı ve bunun günlük yaşam aktivitelerine olan etkisinin araştırılması*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü.

39. Yılmaz, E. (2019). *Huzurevinde yaşayan yaşlılarda spiritüel iyi oluş, konfor ilişkisi ve etkileyen faktörler*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İzmir: Ege Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü.

40. Yörük, A. (2019). *Yaşlıların dini ve sosyal yaşantıları üzerine sosyolojik bir inceleme: Karaman örneği*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Karaman: Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

a.c. Makaleler

Makalenin bu bölümünde yer verilen makalelerin bibliyografik nitelendirme yazım formatında APA stili kullanıldığı için “yazar soyadı ve adı, yayın yılı, makale adı, dergi adı, cilt ve sayı, sayfa sayısı” biçiminde alfabetik dizilime göre düzenlenmiştir.

1. Akbolat, A. (2021). Yaşlılarda yaşam kalitesi - dindarlık ilişkisi. *Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 11, 201-232.

2. Akgül, M. (2004). Yaşlılık ve dindarlık: Dindarlık, hayattan zevk alma ve mutluluk ilişkisi: Konya Huzurevi örneği. *Dinî Araştırmalar*, 7(19), 19-56.

3. Arslan, M. (2009). Geleneksellik ve yaşlı dindarlığı: Taşrada sosyal hizmet alamayan yaşlıların dindarlık durumları üzerine uygulamalı bir inceleme. *Yaşlı Sorunları Araştırma Dergisi*, 2(2), 112-125.

4. Ataseven, A. (1967). Bir hadisin düşündürdükleri: Hastalık, şifa, ihtiyarlık, ölüm. *İslâm Medeniyeti*, 1(3), 39-41.

5. Çapan, B. (2016). Yaşlı ile birlikte yaşamak: Stres ve başa çıkma. *Yaşlı Sorunları Araştırma Dergisi*, 9(2), 33-47.

6. Çapcıoğlu, İ. & Bilgin, Ö. (2012). Yaşlılara yönelik dini sosyal hizmet uygulamaları çerçevesinde yaşlılık ve dindarlık ilişkisinin tarihsel gelişimi ve ülkemizdeki durumu üzerine. *Millî Eğitim Dergisi*, 42(193), 44-54.

7. Çınar, F. (2018). Yaşlı ve engelli bireylerde manevi bakımın önemi. *İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(13), 35-49.

8. Dağcı, A. (2019). Huzurevi yaşlılarının psiko-sosyal uyumu ve manevi gereksinimleri. *İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, 12, 23-43.

9. Dağcı, A. (2020). Huzurevi yaşlılarında sevgi: Manevi başa çıkma bağlamında bir araştırma. *Türk Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Dergisi*, 2, 9-28.

10. Dağcı, A. (2021). Yaşlılık döneminde manevi bir gereksinim olarak sevgi: Huzurevi yaşlıları üzerinde bir alan araştırması. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 21(1), 1-25.

11. Efe, A. & Aydemir, M. (2015). Yaşlı kadın olmak - Psiko-sosyolojik kuramlar çerçevesinde yaşlılık ve kadın: Isparta huzurevi örneği. *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1(34), 193-223.

12. Ertugay, R. (2020). Covid-19 koronavirüs salgını sürecinde yaşlıların örselenen onuru ve hadislerde yaşlıların konumu. *Muş Alparslan Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, 3(1), 51-62.

13. Ferah, N. (2021). Müslüman yaşlılarda pandemi sürecine ilişkin ruhsal etkilenimler ve dini düşünceler. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlahiyat Tetkikleri Dergisi*, 55, 397-420.

14. Gencer, N. (2020). Kovid-19 sürecinde yaşlı olmak: 65 yaş ve

üstü vatandaşlar için uygulanan sokağa çıkma yasağı üzerine değerlendirilmeler ve manevi sosyal hizmet. *Türkiye Sosyal Hizmet Araştırmaları Dergisi, Covid-19 Özel Sayısı*, 35-42.

15. Güler, Z. (2017). Yaşlılık ve intihar. *Sosyoloji Konferansları*, 55, 181-193.

16. Güngör, Ö. (2012). Yaşlılar için cami temelli sosyal/dini hizmetler. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 38, 161-188.

17. Gürsu, O. & Ay, Y. (2018). Din, manevi iyi oluş ve yaşlılık. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 9(61), 1176-1190.

18. İnce, A. (2012). Modern dönemde yaşlanma ve din. *Journal of Academic Social Science Studies*, 5(8), 743-759.

19. İnce, A. (2017). “Değer” ile “sorun” arasında Türkiye’de yaşlılarla ilgili toplumsal değer yargıları: Din bilimleri perspektifinden bir inceleme. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 19(36), 83-112.

20. Kasapoğlu, A. (2003). Kur’an’da ihtiyarlık çağının değerlendirilişi. *Tabula Rasa*, 3(7), 213-232.

21. Kılavuz, M. A. (2002). Yetişkinlik ve yaşlılık döneminde eğitim ve din eğitiminin önemi. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11(2), 59-72.

22. Kılavuz, M. A. (2005). Batı kültüründe yaşlanma dönemi yalnızlık duygusunu azaltma ve arkadaş ilişkilerini geliştirme açısından dini etkilerin önemi. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 14(2), 25-39.

23. Kılavuz, M. A. (2006). Yaşlanma sürecinin dini gelişime etkileri. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15(1), 97-112.

24. Koç, M. (2000). Din psikolojisi açısından yaşlılık döneminde dini yaşam. *EKEV Sosyal Bilimler Akademi Dergisi*, 2(2), 97-103.

25. Koç, M. (2000). Ölümsüzlük arzusu ve birey üzerindeki etkileri. *EKEV Sosyal Bilimler Akademi Dergisi*, 2 (3), 61-69.

26. Koç, M. (2001). Din psikolojisi açısından “ölüm sonrası hayat” kavramına semantik bir yaklaşım. *EKEV Sosyal Bilimler Akademi Dergisi*, 3(1), 153-161.

27. Koç, M. (2001). Gelişim psikolojisi açısından yaşlılık döneminde toplumsal ilişkiler. *Mehir Aile Dergisi*, 1, 139-146.

28. Koç, M. (2002). Gelişim psikolojisi açısından yaşlılık döneminde bireysel gelişim. *Akademik Araştırmalar Dergisi*, 12, 149-160.

29. Koç, M. (2002). Gelişim psikolojisi açısından yaşlılık döneminde ruhsal gelişim. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 12, 287-304.

30. Koç, M. (2002). Ölüm korkusu üzerine kuramsal açıdan psikolojik bir değerlendirme. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6, 7-20.

31. Koç, M. (2002). Ölüm ötesi hayata inanmanın birey üzerindeki psikolojik etkileri. *Akademik Araştırmalar Dergisi*, 14, 121-128.
32. Koç, M. (2002). Ölüm psikolojisi–I. *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 8, 117-146.
33. Koç, M. (2002). Ölüm psikolojisi–II. *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 9, 337-362.
34. Koç, M. (2002). Yaşlılık döneminde ölüm olgusuna karşı geliştirilen tutum ve davranışlar. *EKEV Sosyal Bilimler Akademi Dergisi*, 11, 93-106.
35. Koç, M. (2002). Yaşlılık psikolojisi ile ilgili yapılan bilimsel çalışmaların tarihi ve literatürü üzerine bir araştırma. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6(2), 289-308.
36. Koç, M. (2003). Gelişim psikolojisi açısından yaşlılık dönemi ve genel özellikleri. *Mehir Aile Dergisi*, 2, 89-99.
37. Koç, M. (2003). Yaşlılık döneminde ölüm psikolojisi üzerine bir alan araştırması. *Kabramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2, 117-143.
38. Koç, M. (2004). Gelişim psikolojisi açısından yaşlılık döneminde bireysel ve ruhsal gelişim. *EKEV Sosyal Bilimler Akademi Dergisi*, 19, 77-90.
39. Koç, M. (2004). Yaşlılık döneminde ölüm ötesi psikolojisi üzerine bir alan araştırması. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8(1), 203-228.
40. Muharem, C. (2016). Yaşlılık döneminde hayatın anlam arayışı. *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3(6), 106-116.
41. Özbolat, A. (2016). Beşikten mezara - Yaşlılığın sosyolojisi ve din: Adana Örneği. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 14(2), 53-76.
42. Özdemir, H. R. (2021). Kur'an'ın bireye verdiği değer açısından yaşlı bireylerle manevi temasa bir bakış. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 8(1), 205-219.
43. Öztürk, Z. & Karakuş, G. & Tamam, L. (2011). Yaşlı bireylerde ölüm kaygısı. *Anadolu Psikiyatri Dergisi*, 12(1), 37-43.
44. Sancaklı, S. (2006). Hadislerde “yaşlılık olgusunun” değerlendirilişi. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10(1), 49-71.
45. Sarıkavak, K. (2017). Türk-İslam geleneğinde yaşlılara verilen değer. *Abi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 3(2), 281-287.
46. Şentepe, A. (2015). Yaşlılık döneminde dini başa çıkma. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 4(1), 186-205.
47. Tarhan, N. (1998). Yaşlılar ve inanç. *İlmî Araştırmalar Dergisi*, 1(6), 43-47.

48. Tütün, S. (2016). Kur'an'da erzeli'l-umur ve yaşlılık üzerine bir değerlendirme. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, 20(2), 299-328.

49. Yılmaz, E. (2017). Yaşlı bakım ve rehabilitasyon merkezlerinde çalışanların benlik saygısı ve depresyon ile tükenmişlik düzeyleri üzerine tanımlayıcı bir alan araştırması: Bilecik Örneği. *Balıkesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3(2), 349-366.

50. Yılmaz, M. (2013). Yaşlılıkta manevi destek ve din eğitiminin önemi. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 39, 241-264.

a.d. Bildiriler

Makalenin bu bölümünde yer verilen bildirilerin bibliyografik nitelendirme yazım formatı APA sistemine özgü olarak “yazar soyadı ve adı, yayın yılı, bildiri adı, (içinde) eser (sempozyum/kongre) adı, sayfa sayısı” biçiminde alfabetik dizilime göre düzenlenmiştir.

1. Akbaş, A. (2008). Sosyal hizmet bağlamında yaşlılara din hizmeti. (içinde) *I. Din Hizmetleri Sempozyumu-2*. (ss. 319-329).

2. Aktuğ, F. ve ark. (2007). Hasta ve yaşlı bakım elemanı yetiştirme projesinde “din hizmetleri eğitimi” örneği. (içinde) *I. Din Hizmetleri Sempozyumu*. (ss. 303-308).

3. Balcıoğlu, İ. (2007). Yaşlılarla iletişim ve yaşlılara karşı görevlerimiz. (içinde) *Yaşlılık Dönemi ve Problemleri*. (ss. 289-296).

4. Bayraktar, M. F. (2010). Kültürümüzde yaşlılık ve huzurevi olgusu üzerine. *Kuram ve Eylem Yönüyle Din Eğitiminin Teolojik ve Felsefi Temelleri*. (ss. 227-243).

5. Çerik, O. (2007). Yaşlılıkta sosyal ve manevi bakım. (içinde) *Yaşlılık Dönemi ve Problemleri*. (ss. 141-157).

6. Doğan, C. (2007). Türkiye’de yaşlılık ve huzurevi olgusu. (içinde) *Yaşlılık Dönemi ve Problemleri*. (ss. 33-60).

7. Göktepe, A. K. (2017). Yaşlılara yönelik manevi danışmanlık ve rehberlikte yeni bir model önerisi: Hayat ağacı modeli. (içinde) *Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Teori Uygulama Alanları*. (ss. 233-272).

8. Gündüz, Ş. (2007). İslam ve diğer dinlerin yaşlılığa bakışı. (içinde) *Yaşlılık Dönemi ve Problemleri*. (ss. 69-82).

9. Güngör, Ö. (2012). Yaşlılık ve din. (içinde) *Din Sosyolojisi*. (ss. 253-267).

10. Hacımüftüoğlu, N. (2005). Kur'an'da ve bazı telakkilerde insan aile: Yaşlılık ve huzurevleri. (içinde) *İslam'da Aile ve Çocuk Terbiyesi-2*. (ss. 303-342).

11. Karali, T. (2007). Asırlık tecrübesiyle Darü'l-Aceze’de yaşlı bakımı. (içinde) *Yaşlılık Dönemi ve Problemleri*. (ss. 103-112).

12. Karan, M. A. (2007). Biyolojik, psikolojik ve sosyal açıdan yaşlanma. (içinde) *Yaşlılık Dönemi ve Problemleri*. (ss. 19-30).
13. Kazımcı, Z. (2007). Kültürümüzde yaşlılık ve yabancı gözüyle ülkemizde yaşlılar. (içinde) *Yaşlılık Dönemi ve Problemleri*. (ss. 239-253).
14. Kılavuz, M. A. (2006). Dindarlığın yaşlanma sürecine etkileri. *Dindarlık Olgusu*. (ss. 213-226).
15. Kılavuz, M. A. (2009). Yaşlanma dönemi din eğitimi. (içinde) *4. Din Şurası Tebliğ ve Müzakereleri – 2*. (ss. 971-986).
16. Kılavuz, M. A. (2013). Camilerin yaşlıların hayatındaki yeri. *Cami Merkezli Hayat*. (ss. 171-184).
17. Köten, A. (2007). Hz. Peygamber’in sünnetinde yaşlılara saygı. (içinde) *Yaşlılık Dönemi ve Problemleri*. (ss. 267-278).
18. Köylü, M. (2007). Yaşlılık döneminde eğitim ve din eğitimi gerekli kılan nedenler. (içinde) *Yaşlılık Dönemi ve Problemleri*. (ss. 205-229).
19. Macit, Y. (2013). Yaşlılara yönelik vaaz dilinin yeniden inşası üzerine. (içinde) *Vaaz ve Vaizlik Sempozyumu-1*. (ss. 485-515).
20. Sancaklı, S. (2018). Hz. Peygamber ve yaşlılar. (içinde) *Günümüze Yansımalarıyla Hz. Peygamber’in Muasırlarıyla Münasebetleri –I*. (ss. 89-124).
21. Seyyar, A. (2007). Yaşlılığa bağlı bakım sorunlarına çözüm olarak sosyal politikalar. (içinde) *Günümüzde Aile Uluslararası Aile Sempozyumu*. (ss. 401-434).
22. Tan, Z. (2008). Yaşlıların hayat kalitesini artırmaya yönelik dinî sosyal hizmetler. (içinde) *Manevî Sosyal Hizmetler*. (ss. 417-462).
23. Tan, Z. (2008). Yaşlıya din hizmeti sunarken onların yaşam kalitesini artırma ve yaşlılığı anlamlı kılmada dinin tanıdığı pozitif ayrımcılığın boyutları. (içinde) *I. Din Hizmetleri Sempozyumu -2*. (ss. 273-302).
24. Yılmaz, M. A. & Kılavuz, E. (2016). Yaşlanma döneminde kayıplar başa çıkmada manevi danışmanlık hizmetlerinin önemi. (içinde) *Manevî Danışmanlık ve Rehberlik-2*. (ss. 17-39).

a.e. Çeviriler

Makalenin bu bölümünde yer verilen çevirilerin bibliyografik nitelendirme yazım formatı APA sistemine uygun olarak “yazar soyadı ve adı, yayın yılı, çevirilen makale adı, çeviren adı ve soyadı, dergi adı, cilt ve sayı, sayfa sayısı” biçiminde alfabetik dizilime göre düzenlenmiştir.

1. Hurlock, E. B. (1992). Yaşlılık döneminde dini ilgi ve faaliyetler. (çev. M. N. Kula). *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4(4), 343-346.

2. Narançıç, V. (1970). Fizik kültürü ve yaşlanma: Yüz yıl yaşama. (çev. M. T. Okıç). *Diyanet İlmî Dergi*, 9(96-97), 148-150.

a.f. Ansiklopedi Maddeleri

Makalenin bu bölümünde yer verilen ansiklopedi maddelerinin bibliyografik niteleme yazım formatı APA sistemine uygun olarak “yazar soyadı ve adı, yayın yılı, madde adı, ansiklopedi adı, cildi, sayfa sayısı, yayım yeri ve yayım evi” biçiminde alfabetik dizilime göre düzenlenmiştir.

1. Nuhoglu, H. Y. (1993). “Darulaceze” maddesi. *TDV İslâm Ansiklopedisi-8*. (ss. 512-514). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

S o n u ç

Dindarlık, gelişim dönemlerine göre farklılaşan dinamik ve karmaşık bir yapı içerir. Dinsel gelişim bağlamında yapılan araştırmalarda bebeklik, çocukluk, ergenlik, yetişkinlik ve yaşlılık olmak üzere beş temel gelişim dönemi, dini ve ahlaki gelişim özellikleri açısından incelenmiş, bireyin inandığı aşkın varlıkla kurduğu bilinçli ve/veya bilinçdışı ilişkinin temeli araştırılmıştır.

Tüm gelişim dönemlerinde olduğu gibi yaşlı bireyin dinsel gelişim süreci, diğer gelişim alanlarından etkilendiği gibi söz konusu bu gelişim alanlarını da etkileyebilir. Bu bağlamda, bütün gelişim alanları birbirleriyle ilişkili ve bütün olduğu gibi dinsel gelişim de bu diğer gelişim alanlarından ayrı düşünülemez (Karaca, 2016: 13). Bu çalışmanın sınırlılıklarından dolayı makalede –görüldüğü gibi- sadece yaşlılık dönemi dinsel gelişimi üzerinde durulmuştur.

Yaşlılık dönemine genel olarak bakılırsa, fonksiyonelliğin azaldığı ve hayat tecrübesinin arttığı söylenebilir. Bu dönemde yaşlı birey, muhtemel ve aynı zamanda kaçınılmaz olan sona yani ölüme doğru yaklaştığının farkında olarak dine önceki gelişim dönemlerinden daha fazla bir ilgi gösterebilir ve dinsel yaşamını zenginleştirmek ve derinleştirmek isteyebilir.

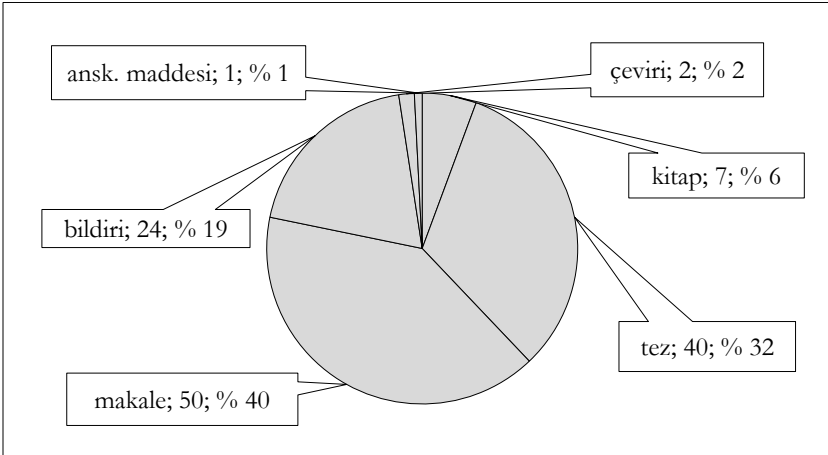
Gelişim psikoloğu Erikson’un kuramından hareketle, ya benlik bütünlüğünün kazanıldığı ya da umutsuzluğun yaşandığı bir dönem olarak yaşlılık dönemindeki yaşlı birey, içinde bulunduğu yaştan geriye baktığında memnuniyet duygusu oluşursa uzun bir ömür yaşamış olmanın verdiği bir ustalık, olgunluk ve bilgelik duygusuna sahip olabilir. Aksi halde geride kalan ömrünün daha kısa olduğunu düşünerek umutsuzluğa kapılabilir (Köse & Ayten, 2015: 121).

Öte yandan yaşlı birey, ölüm gerçeğiyle yüzleşip dini yaşantılarını gözden geçirebilir ve ölüm ötesine hiç olmadığı kadar ciddi bir hazırlık yapabilir. Ancak dini ilgi olmadan da yaşlılık dönemine giren yaşlılarda, ölüm düşüncesinin dindarlığı etkilediği söylenemez. Aynı şekilde yaşlı bireylerin, önceki dönemlerdeki benimsemiş oldukları dinsel inanç ve tutumları da, onların yaşlılık dönemindeki dinsel gelişimlerini belirleyen önemli faktörlerdendir.

Yaşlılık dönemi dinsel gelişimi hakkında yapılan çalışmalara bakıldığında, yaşın artmasıyla birlikte dini ilginin arttığına, azaldığına veya herhangi bir değişim olmadığına ilişkin birbirinden farklı ampirik araştırma sonuçlarının elde edildiği görülmektedir. Bu konuda farklı araştırma sonuçlarının ortaya çıkmasındaki en önemli sebeplerden biri, yapılan alan çalışmalarında farklı araştırma yöntemlerinin ve örneklemelerin kullanılmış olmasıdır (Kılavuz, 2006: 105). Ayrıca kronolojik olarak yaşın artmasıyla birlikte dini ilginin de arttığı yönündeki araştırmaların azlığı ve söz konusu dönem hakkında yapılan araştırmalardaki örneklem gruplarının sosyo-kültürel yapılarındaki farklılıklar da göz ardı edilmemelidir.

Türk din psikolojisi çalışmalarında yaşlılık dönemi dinsel gelişimi üzerine bir literatür (1967-2021) taraması yapmayı amaçlayan bu makalede, dinsel gelişim dönemlerinden 'yaşlılık dönemi dinsel gelişimi' üzerine araştırma yapmayı planlayan araştırmacılar için kaynak tarama ihtiyacını gidermek de hedeflenmiştir. Bu hedefler doğrultusunda konuyla ilgili oluşturulan bir görsel üzerinden yapılan bu çalışmadan elde edilen bulguların kısaca nitel analizleri aşağıdaki gibidir (bkz. Grafik-1).

Grafik-1:
Akademik ürünlerin türlerine göre nicel dağılımı

Yukarıdaki Grafik-1’de akademik ürünlerin türlerine göre nicel dağılımlarına bakıldığında, taranan kaynakların % 6’sını kitapların (n=7), % 32’sini tezlerin (n=40), % 40’ını makalelerin (n=50), % 19’unu bildirilerin (n=24), % 2’sini çevirilerin (n=2) ve %1’ini ise ansiklopedi maddelerinin oluşturduğu görülmüştür. Tüm bu nicel ürün çeşitliliğine göre toplamda 124 adet kaynağın tarandığı tespit edilmiştir.

Yaşlılık dönemi dinsel gelişimi üzerine (1967-2021) yapılan literatür taraması sonucunda genel bir değerlendirme yapıldığında, Türkiye’de çocukluk ve ergenlik dönemine oranla söz konusu gelişim dönemi üzerinde daha az sayıda çalışma yapıldığı gözlemlenmiştir (krş. Abay, 2020a: 181-218; Abay, 2020b: 161-220; Abay, 2021: 91-113).

Sonuç olarak bu araştırmada yapılan literatür taramasından elde edilen veriler incelendiğinde, yaşlılık dönemi dinsel gelişimi kapsamında ‘ölüm kaygısı, dini başa çıkma, manevi ihtiyaçlar, dini yönelim, manevi sosyal hizmetler, dindarlık, maneviyat ve din hizmetleri’ gibi konuların genel olarak üzerinde çalışılan konular olduğu saptanmıştır.

Öte yandan yayın/araştırma başlığında direkt yaşlılık dönemini çağrıştırmayan fakat içerik olarak din psikolojisini kapsayan disiplinler arası nitelikteki çalışmaların olduğu, kaynak tarama aşamasında gözlemlenmiştir. Bu duruma bağlı olarak söz konusu çalışmalar, hacim olarak oldukça fazla olması sebebiyle bu araştırmanın sınırlılıkları gereği ilgili başlıklar altındaki akademik ürün listesine eklenmemiştir. Dolayısıyla böyle bir yöntemsel zorunluluğun ve sınırlılığın da literatür oluşumunu olumsuz yönde etkilediği söylenebilir.

Araştırma verilerinin analizi sonucunda yapılan değerlendirmeler çerçevesinde din psikolojisi alanında çalışan araştırmacı din psikologları için konuya ilişkin şu önerilerde bulunulabilir:

(i)-Bu araştırmada, taranan tezlerin 32’sini yüksek lisans, 6’sını doktora ve diğer 2’sini de tıpta uzmanlık tezleri oluşturmaktadır. Bu durum yaşlılık dönemi dinsel gelişim çalışmalarının ağırlıklı olarak yüksek lisans düzeyinde olduğunu, dolayısıyla doktora düzeyindeki çalışmaların ise yetersiz kaldığını göstermektedir. Bu döneme ilişkin yapılacak olan doktora düzeyindeki çalışmalar için akademik danışmanlar, lisansüstü öğrencilerine yaşlılık dönemini çalışmaları yönündeki teşvik ve önerilerini arttırabilir.

(ii)-Gelişim psikolojisi kitaplarının bazılarında dinsel gelişim, ahlaki gelişim içinde yer alırken bazılarında ise hiç değinilmemektedir. Ayrıca değinilen kitaplarda da kapsam dar tutulmuştur. Din psikolojisi ve

gelişim psikolojisinin ortak çalışma alanı olan dinsel gelişim dönemleri, gelişim psikolojisi kitaplarında bağımsız bir ana başlık olarak yer alabilir. Ayrıca tüm gelişim evrelerine göre dinsel gelişim bölümleri ve ödevleri de ilgili bölümlere eklenebilir.

(iii)-Türk din psikolojisi literatürünü zenginleştirmek amacıyla her yıl düzenli olarak yapılan din psikolojisi koordinasyon toplantılarında, yaşlılık dönemi dinsel gelişimi üzerine yapılacak tez çalışmalarını ve yayınlarını özendirmek için döneme özgü tematik konu eksenli bazı önerilerde bulunup prensip kararları alınabilir.

(iv)-Ayrıca düzenli aralıklarla söz konusu gelişim döneminde yapılan çalışmaların güncellenebilmesi amacıyla bibliyografi ve literatür çalışmaları sürdürülebilir. Böylece bu konu üzerine çalışacak din psikologlarının söz konusu kaynaklara erişimi ve literatür eksikliğine ilişkin problemleri daha kolay aşılabilir.

(v)-Literatür taramasından elde edilen nicel verilere göre huzurevinde yapılan araştırmaların sayısı oldukça azdır. Nicel, nitel ve karma desen kullanılarak huzurevindeki yaşlılar üzerine yapılan dinsel gelişim çalışmalarının sayısı artırılabilir.

(vi)-Aynı zamanda taranan literatür araştırmaları göz önüne alındığında, döneme özgü kitap ve çeviri çalışmalarının çok sınırlı sayıda olduğu gözlenmiştir. Hatta yaşlılık kavramına ilişkin direkt ansiklopedi maddesine rastlanmamıştır. Söz konusu bu akademik yayın türlerindeki eksiklikler, din psikolojisi araştırmacıları tarafından giderilebilir.

(vii)-Adı geçen bu gelişim dönemine ilişkin yapılacak araştırmalara, güncel olarak öne çıkan sorunlar bağlamında da bazı çalışma konuları önerilebilir. Örneğin; yaşlılık döneminde ‘inanç krizi boyutunda deizm, ateizm ve agnostisizm ile anlam arayışı ve umut ilişkisi, cinsel kimlik bozuklukları ve istismar çeşitleri gibi çeşitli psiko-patolojik sorunların dini sosyal psikolojik etkileri’ çalışılarak alan literatürüne eklenebilir.

(viii)-Her yaşlı bireyde varolan maneviyat potansiyeli tespit edilip doğru şekilde kanalize edildiğinde sağlıklı ve huzurlu bir yaşlılık süreci geçirilebilir. Bu gibi sebepler doğrultusunda yapılacak olan araştırmalarda, yaşlılara özgü yerli maneviyat ve manevi iyi oluş ölçeklerinin geliştirilmesi bilimsel bir ihtiyaçtır. Ayrıca yaşlıların yaşam sorunlarıyla baş edebilmesini kolaylaştırmak amacıyla yerli manevi bakım ve rehabilitasyon modelleri geliştirilebilmesi için maneviyat ve manevi iyi oluş (Gürsu, 2018: 1189) kapsamında huzurevi merkezli manevi danışmanlık ve rehberlik çalışmalarına ağırlık verilebilir.

Kaynaklar

Abay, K. C. (2020a). Türk din psikolojisi çalışmalarında ‘çocukluk dönemi dinsel gelişimi’ literatürü (1958-2020) üzerine bir araştırma. *Türk Din Psikolojisi Dergisi*, 1, 181-218.

Abay, K. C. (2020b). Türk din psikolojisi çalışmalarında ‘ergenlik dönemi dinsel gelişimi’ literatürü (1963-2020) üzerine bir araştırma. *Türk Din Psikolojisi Dergisi*, 2, 161-220.

Abay, K. C. (2021). Türk din psikolojisi çalışmalarında ‘yetişkinlik dönemi dinsel gelişimi’ literatürü (1966-2021) üzerine bir araştırma. *Türk Din Psikolojisi Dergisi*, 3, 91-113.

Akbolat, A. (2014). *Yaşlılık döneminde yaşam kalitesi ve dindarlık ilişkisi: Şanlıurfa ili örneği*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Dağcı, A. (2019). Huzurevi yaşlılarının psiko sosyal uyumu ve manevi gereksinimleri. *İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, 12, 23-43.

Göcen, G. (2020). *Kavram atlası: Din psikolojisi 1*. Ankara: Gazi Kitabevi Yayınları.

Gürsu, O. & Ay, Y. (2018). Din, manevi iyi oluş ve yaşlılık. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 9(61), 1176-1190.

Karaca, F. (2016). *Dini gelişim psikolojisi*. Trabzon: Eser Ofset Matbaacılık.

Karacoşkun, M. D. (ed). (2012). *Din psikolojisi*. Ankara: Grafiker Yayınları.

Karasar, N. (2016). *Bilimsel araştırma yöntemi: Kavramlar-ilkeler-teknikler*. (31. Baskı). Ankara: Nobel Yayınları.

Kılavuz, M. A. (2006). Yaşlanma sürecinin dini gelişime etkileri. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15(1), 97-112.

Koç, M. (2002). Gelişim psikolojisi açısından yaşlılık döneminde ruhsal gelişim. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 12, 287-304.

Köse, A. & Ayten, A. (2015). *Din psikolojisi*. İstanbul: Timaş Yayınları.

Köylü, M. (ed). (2017). *Gelişimsel basamaklara göre din eğitimi*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.

Loewenthal, K. M. (2017). *Din psikolojisi: Kısa bir giriş*. (çev. M. Ulu). Kayseri: Kimlik Yayınları.

Makale Taraması. (2021a). Google Akademik, (<https://scholar.google.com.tr>). Erişim: Eylül 2021.

Makale Taraması. (2021b). İslâm Araştırmaları Merkezi, (<http://www.isam.org.tr>). Erişim: Eylül 2021.

Makale Taraması. (2021c). Dergi Park Akademik, (<https://dergipark.org.tr/tr>). Erişim: Eylül 2021.

Mcfadden, S. H. (2005). Points of connection: Gerontology and the psychology of religion. [içinde] *Handbook of the Psychology of Religion and Spirituality*. (ss. 162-176). ed. R. F. Paloutzian & C. L. Park. New York: Guilford Press.

Pargament, K. I. (2005). Acı ve tatlı: Dindarlığın bedelleri ve faydaları üzerine bir değerlendirme. (çev. A. Ulvi Mehmedoğlu). *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5(1), 279-313.

Tez Tarama. (2021). Ulusal Tez Merkezi, (<https://tez.yok.gov.tr>). Erişim: Eylül 2021.

Tokur, B. (2020). *Klasik ve güncel konularıyla din psikolojisi*. Ankara: Sonçağ Akademi & Kültür Yayınları.

Yavuz, K. (2013). *Günümüzde inancın psikolojisi*. Ankara: Boğaziçi Yayınları.

Yıldız, M. (2014). *Ölüm kaygısı ve dindarlık*. İzmir: İlahiyat Vakfı Yayınları.

